
SJAAK VAN DER VELDEN

Lonen bij de dekenfabriek van Zaalberg te Leiden, 1896-1902

ONDERZOEK naar lonen in negentiende-eeuws Nederland gaat meestal over de door arbeiders gemiddeld verdiende lonen op jaarbasis. In tegenstelling tot de publicaties van P. Scholliers over de loonontwikkeling in de Belgische nijverheid, kennen we in Nederland vrijwel geen onderzoek waarin de lonen uit de jaren rond 1900 uitgesplitst zijn naar een kortere tijdspanne.¹ In 1925 zag het boek *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* van I.J. Brugmans het licht en daarin treffen we een verscheidenheid aan loongegevens aan. Waar Brugmans zijn uiteenzetting over het arbeidsloon begint, moet hij de lezer echter al op voorhand waarschuwen. De gegevens zijn een 'verwarde hoop' en meestal is het onduidelijk of het gaat om gemiddelden, maxima of minima. Weliswaar was bekend dat de lonen dikwijls met de jaargetijden wisselden, maar hoe dat in zijn werk ging, blijft in het duister.² Sinds Brugmans zijn pioniersarbeid verrichtte, weten we veel meer over de loonontwikkeling in Nederland. Als we met reuzenstappen door de historiografie heen gaan (waarin Noordegraaf en Van Zanden een belangrijke rol spelen), dan komen we uit in 2000 bij de verschijning van een gereconstrueerd nationaal inkomen voor de negentiende eeuw.³ De daarin gepubliceerde reeksen maken het mogelijk om de loon- en prijsontwikkeling voor alle loontrekkers te volgen. Voor economisch historici is dit zonder meer een grote stap voorwaarts.

Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw willen historici echter ook meer weten over het dagelijks leven van de mensen waar ze onderzoek naar doen.⁴ Niet meer alleen de algemene cijfers en grote verhalen, maar aandacht voor het 'gewone'. Helaas is dit onderzoek aanvankelijk veelal blijven steken in het anekdotische. Historici die meer inzicht willen verwerven in het dage-

lijks leven van negentiende-eeuwse arbeiders en hun gezinnen hebben echter behoefte aan meer gedetailleerde gegevens. Hoe 'Jan Splinter door de winter kwam', komen we niet te weten door bestudering van de jaargegevens over lonen en prijzen. Loon- en prijsreeksen die de ontwikkeling van week tot week volgen, zijn noodzakelijk om levens op microniveau te beschouwen, om erachter te komen hoe de armoede en welvaart van gewone loontrekkers eruit zagen.

In de diverse archieven bevinden zich vele honderden loonboeken van negentiende-eeuwse bedrijven. Onderzoek in deze rijke bron kan het beeld van de loonontwikkeling verhelderen van in ieder geval het inkomen van arbeidersgezinnen. In het Regionaal Archief Leiden, om een voorbeeld dichtbij huis te noemen, bevinden zich loonboeken van bedrijven als Krantz, Le Poole, Parmentier, Clos en Leembruggen, de Leidsche Breifabriek, de Leidsche Katoenmaatschappij en dekenfabriek Zaalberg.

In dit artikel wordt onderzocht hoe de loonontwikkeling in de periode 1896-1902 was in de weverij van de Leidse dekenfabriek Zaalberg. Per week en per arbeider zullen we de lonen volgen en voor het jaar 1897 wordt getracht de ontwikkeling van het reële loon te reconstrueren. In 1977 begon ik al met het overschrijven van het loonboek 1896-1898 van de weverij met de gedachte dat die gegevens inzicht konden geven in het dagelijks leven van het personeel van Zaalberg. Het archief van de bekende Leidse dekenfabriek berustte toen sinds vijf jaar bij het toen nog Gemeentearchief Leiden genaamde Regionaal Archief Leiden en was nog niet geïnventariseerd. De boeken werden op verzoek door een studiezaalmedewerker uit het depot gehaald. Sinds 1982 bestaat er wel een inventaris, maar daarin ontbreken de door mij in 1977 geraadpleegde loonboeken. De loonboeken die voor de onderzoeksperiode nog wel ter beschikking staan, zijn de volgende: Weverijlijst 1899-1902 en 1902-1904, Spinnerijlijst 1897-1899 en 1899-1902, en de Pluizerijlijst 1896-1897, 1899-1901 en 1901-1903.

De fabriek van Zaalberg was een overzichtelijk, niet al te groot, bedrijf waarvan bovendien redelijke bedrijfsgeschiedenissen bestaan.⁵ Ik hoop aan de hand van de loonontwikkeling bij Zaalberg te kunnen aantonen dat verder onderzoek naar individuele lonen het mogelijk maakt om een beter inzicht te krijgen in de inkomens waar arbeidersgezinnen eind negentiende eeuw van moesten rondkomen. Daarbij zal de nadruk liggen op de fluctuaties in het

nominale en reële loon binnen een jaar, omdat die de gangbare ontwikkeling in jaargemiddelden relativeren. Speciale aandacht wordt gegeven aan de invloed van de seizoenen op het arbeidersinkomen.

Het artikel is als volgt opgebouwd. Eerst wordt een korte geschiedenis van het bedrijf gegeven, gevolgd door een beschrijving van het productieproces. Daarna volgt een uitleg over de gebruikte bronnen. De daarop volgende paragrafen zijn gereserveerd voor de ontwikkeling van respectievelijk de nominale lonen en de prijzen. Vervolgens worden de gegevens uit de twee voorgaande paragrafen gecombineerd tot een overzicht van de ontwikkeling van het reële loon. In de laatste paragraaf volgt de conclusie dat onderzoekers niet om het gebruik van dergelijke gegevens op microniveau heen kunnen als ze inzicht willen krijgen in het dagelijkse leven van arbeiders. Forse fluctuaties in het reële loon betekenen immers fluctuaties in de welvaart die niet blijken uit jaargemiddelden.

Fabriek van wollen dekens J.C. Zaalberg en Zoon

In 1665 vestigde de Duitse lakenwever Dirck Saalbergh zich in de Sleutelstad. Daarmee legde hij de basis voor een Leidse dynastie van textiel-fabrikanten die tot 1934 in het naar hen genoemde bedrijf de lakens uitdeelde. Overigens richtte pas in 1770 een van de Zaalbergen een eigen bedrijf op. In dat jaar begon deze Jonathan Zaalberg voor zichzelf. Zijn zoon Johannes Cornelis legde zich vervolgens vanaf 1814 toe op de fabricage van dekens en stichtte de firma Zaalberg.

Generatie op generatie van de familie gaf leiding aan het bedrijf, dat als tamelijk vooruitstrevend bekend stond. Zo werd al in 1832 de eerste stoom-machine aangeschaft en beschreven de firmanten twintig jaar later in een verloren gegaan (?) bedrijfsboek op zeer gedetailleerde wijze het hele productieproces. Ook de taken van het personeel omschreven zij volgens Backer, die het bedrijfsboek nog heeft geraadpleegd, zeer nauwkeurig. Er lijkt haast sprake van een functieclassificatie *avant la lettre*. Zoals dat vaak gaat, waren de Zaalbergen niet alleen op het gebied van de bedrijfsvoering voorlopers. Ook op sociaal gebied droegen zij hun steentje bij. In 1871 werd een ziekenkas opgericht die bij ziekte zeventig procent van het loon uitkeerde en in 1887 bracht Jean Corneille Zaalberg de arbeidstijd terug van 11,5 uur per dag naar

9,5 uur met behoud van loon. Ontslag wegens slapte kwam niet voor bij Zaalberg en toen in 1889 een grote brand de fabriek stillegde, kreeg het vaste personeel het loon volledig doorbetaald en de mensen die op stukloon werkten ontvingen driekwart van hun gemiddelde loon. Oude arbeiders die niet goed meer mee konden, werden niet aan de kant gezet, maar kregen lichter werk. Overigens lijkt het erop dat de schrijver van het bedrijfsprofiel van Zaalberg, dat in 1998 werd gepubliceerd, zich door de officiële geschiedschrijving van Zaalberg zand in de ogen heeft laten strooien.⁶ Dat oude arbeiders het dubbele verdienden voor vergelijkbare arbeid dan jongeren blijkt namelijk niet uit de loonboeken. Kinderarbeid kwam trouwens slechts sporadisch voor en gehuwde vrouwen werden door de firma op principiële gronden niet aangenomen.

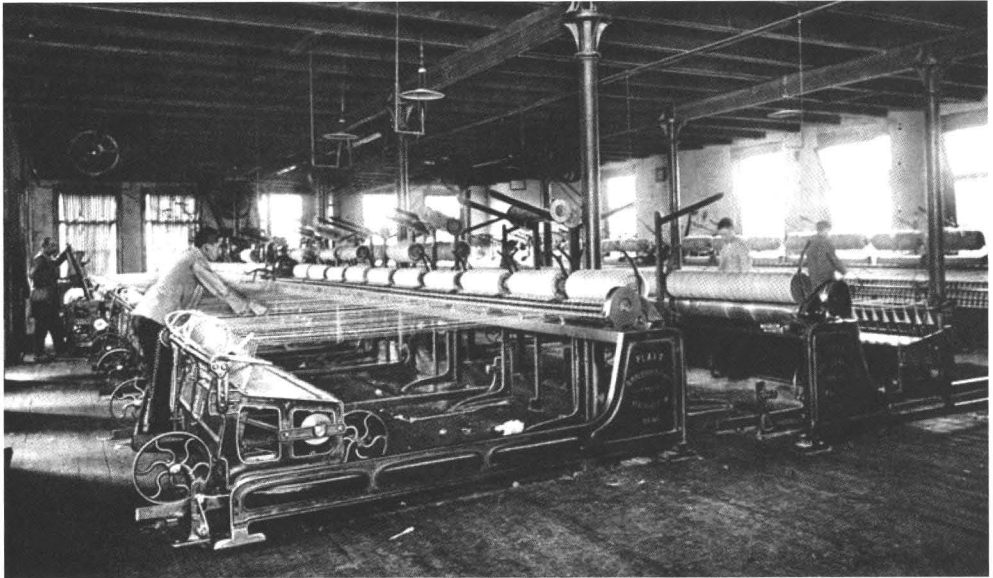
In het socialistische blad *Recht voor Allen* van 16 september 1882 trof ik een bericht aan dat er problemen waren bij Zaalberg over te weinig uitbetaald loon. J.J. van den Bosch van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), de eerste landelijke vakcentrale van ons land, had hierover geklaagd. Een week later berichtte het blad dat het achterstallige loon was nabetaald, maar dat Van den Bosch ontslag had gekregen.

Of het aan het vooruitstrevende paternalisme van de fabrikanten te danken is, weten we niet, maar vóór 1940 hebben openlijke arbeidsconflicten voor zover bekend nimmer plaats gevonden. Na de Tweede Wereldoorlog werd dat anders, maar toen hadden de Zaalbergen plaats gemaakt voor, voor die tijd moderne, managers. In 1931 plaatste de Rotterdamsche Bank, een van de voorlopers van het huidige ABN AMRO, W.A. Schrandt als directeur bij Zaalberg. Toen de zoon (!) van Schrandt in 1976 bij de Leidse dekenfabriek vertrok, werd de fabriek door AaBe dekens uit Tilburg gekocht. De productie verdween naar Brabant en dat betekende het einde van ruim anderhalve eeuw Leidse geschiedenis.

De gebruikte bronnen

Het doel van dit artikel is om de loonontwikkeling van de arbeiders bij Zaalberg gedurende een aantal jaren zo gedetailleerd mogelijk te volgen. De nominale lonen kunnen van week tot week worden berekend voor de jaren waarvoor loonboeken bestaan. Met deze bron is het ook mogelijk om ande-

De 'selfactors' (spinnmachines) eind 19e eeuw.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952).

re aspecten van het arbeidersbestaan te onderzoeken, zoals de onderlinge familiebanden tussen de arbeiders. Het is namelijk opvallend hoe vaak dezelfde achternamen terugkeren. Om een voorbeeld te noemen: de achternaam Van Booren komt in de boeken over 1897 zes maal voor, soms met de toevoeging junior of senior. In dit verband is het treffend dat het *Leidsch Dagblad* nog in 1999 iemand over het werken bij Zaalberg interviewde die afstamde van de Momberg, die wevermeesterknecht was tijdens de onderzoeksjaren.⁷ Ook de naam Momberg kwam in 1897 een aantal malen voor: vier keer. Voor een aantal andere namen geldt hetzelfde en dat nodigt uit om deze relaties aan een nader onderzoek te onderwerpen, maar ik beperk me in dit artikel tot de loongegevens. Overigens is dit 'familisme' door D.J. Noordam voor een latere periode al onderzocht.⁸

In de loonboeken staat per week hoeveel loon aan ieder bij naam genoemd personeelslid is uitbetaald. Ook inhoudingen wegens boete werden geneoteerd. Hetzelfde geldt voor geleverde dekens. Dekens met een weeffout werden door het bedrijf niet geaccepteerd en moesten door de wever worden meegenomen. In 1988 interviewden historici Piet Vijlbrief, die voor de

oorlog bij Zaalberg had gewerkt. Hij was in 1921 in de wasserij begonnen.⁹ Hij vertelde over dekens met een weeffout het volgende:

Eigenlijk was het ergste in de weverij van voor de oorlog dat je dekens waar een fout in zat, moest terugbetalen. Als vakman kon je er meestal niets aan doen, maar de wever kreeg natuurlijk wel de schuld. Wanneer het garen niet goed was en de draad brak steeds, kreeg je fouten in de deken. 'Je hebt die deken verknoeid', zeiden ze, 'dus neem hem maar terug'. [...]. Ik heb eens twee of drie van die fantasiedekens in één week teruggekregen door zo'n brokkelende draad. Ik moest die dekens dus wel ergens aan de man zien te brengen, anders had ik weken bij mijn baas in de schuld gestaan. Op het laatst hadden al mijn broers en zusters zo'n deken. Je kreeg er de zenuwen van.

De boetes werden gegeven voor zulke uiteenlopende 'vergrijpen' als het breken van een ruit of het breken van een glas en kousje (van een lamp). De bedragen werden gestort in de ziekenkas en bedroegen jaarlijks in totaal rond de f 4 voor de weverij.

De loonboeken vermelden ook diverse kleine extra werkzaamheden die werden verricht, zoals het tweewekelijkse schoonmaken der privaten (toiletten), dat enkele jaren is gedaan door Kramer voor 15 cent per keer. Tenslotte zijn voor een korte periode ook de uitbetaalde pensioenen in het loonboek vermeld. Zo ontvingen gedurende een groot deel van 1896 en 1897 Van de Berg, weduwe Ouwerkerk, weduwe Van Hoven en weduwe Buitendijk f 1,50 pensioen per week.¹⁰ Berlemon kreeg het dubbele.

De gebruikte reeks lonen voor de verschillende afdelingen loopt over de periode 1896-1902, hoewel er hiaten in zitten. Met deze loongegevens is het mogelijk om over genoemde jaren de wekelijkse ontwikkeling van het nominale loon te berekenen. Om een beter inzicht te krijgen in de leefomstandigheden voldoen de nominale lonen uiteraard niet. Daartoe dienen we te beschikken over de reële lonen. Om die te kunnen berekenen zijn gegevens over de ontwikkeling van het prijspeil noodzakelijk en tevens inzicht in het aandeel van de diverse producten in het uitgavenpatroon (de wegingsfactor). Om met het laatste te beginnen, arbeidersbudgetten zijn slechts sporadisch beschikbaar en de voorhanden budgetten zijn afkomstig uit het hele land, maar niet uit Leiden.

Bij gebrek aan Leidse budgetten hanteer ik het landelijke patroon van uitgaven voor de weging van de prijzen zoals berekend door Arthur van Riel.¹¹ Gebruikmaking van dit budget heeft als nadeel dat het een jaarbudget betreft

en de aanschaf van goederen varieert uiteraard door het jaar heen op basis van de seizoenen. Dit probleem valt helaas niet te ondervangen zonder op basis van een aantal aannames seizoensbudgetten te construeren. Daar heb ik me niet aan gewaagd, dus het budget van Van Riel blijft de basis voor de weging van prijzen. De volgende stap is het achterhalen van de prijsontwikkeling van een zo groot mogelijk aantal goederen uit dat patroon (zie tabel 2). Het is gebruikelijk bij dit soort onderzoek om marktprijzen te hanteren en de prijzen die instellingen zoals weeshuizen betaalden. De kiloprijs die voor een varken op de veemarkt werd betaald is echter vanzelfsprekend een heel andere dan het bedrag dat voor een kilo vlees bij de slager om de hoek moest worden neergeteld. Iets dergelijks geldt voor het verschil tussen de prijzen die voor grootafnemers golden en de prijs die de individuele consument diende te betalen, ook al betrokken de instellingen hun waren bij de gewone middenstand.

Nu ligt het voor de hand te veronderstellen dat de prijsontwikkelingen van goederen in groot- en kleinhandel parallel lopen. Dit blijkt echter geenszins het geval. Op de markt bijvoorbeeld kunnen de prijzen van boter iedere week fluctueren, maar de individuele melkhandelaar houdt zijn prijzen over een langere periode stabiel. Om te testen of dit echt zo is, heb ik de prijsontwikkeling in 1897 van boter bekeken op basis van advertenties in het *Leidsch Dagblad*. Vooral in de zomermaanden was een duidelijk verschil zichtbaar tussen de marktprijs en de winkelprijs. De laatste bleef maanden stabiel, maar de marktprijs liet in dat jaar zowel een stijging met 48 procent als vervolgens een daling met 12 procent zien.

In dagbladen en reclamefolders uit het Leidse Gemeentearchief was het mogelijk de dag- of weekprijzen van een flink aantal producten te vinden.¹² Ook deze prijzen hebben weer hun voor het doel van dit onderzoek specifieke problemen, want de meeste arbeidersvrouwen zullen niet hebben gekocht in de winkels die advertentiekosten konden opbrengen. In de literatuur wordt er op gewezen dat zij althans rond 1860 vooral kochten in de kleine buurtwinkeltjes waar de prijzen 50 procent en soms zelfs 200 procent hoger waren. Daar was de mogelijkheid om zeer kleine hoeveelheden en eventueel op de pof te kopen navenant groter.¹³ Coronel wees er ook nog fijntjes op dat de huisvrouwen die daar kochten over het algemeen 'onbekwaam' waren.

Omdat ik naar de prijsontwikkeling op zoek ben, is dit probleem mogelijk niet erg groot als we veronderstellen dat stijging en daling van de prijzen in de buurtwinkeltjes gelijk waren aan die van hun grotere collega's. Uitgaande van de bovenstaande overwegingen zijn van een reeks producten de winkelprijzen genoteerd uit de beschikbare bronnen.

Naast de loonboeken bestaat nog een externe bron waarin arbeiders van Zaalberg zelf aan het woord komen. Ik doel hier op de parlementaire enquête van 1890.¹⁴ De staatscommissie ondervroeg behalve de directeur Jean Corneille Zaalberg (33 jaar) ook Wouter Boudrij (56 jaar, wever), Abraham Labordus (56 jaar, wasser), Johannes Philippus Scheen (66 jaar, vroeger spinner, nu schrobbelaar) en Anthonie Hollebeek (59 jaar, spinmeester). In 1897 waren van deze vier arbeiders Boudrij, Labordus en Hollebeek nog in dienst bij Zaalberg. Hun weliswaar zeven jaar eerder opgetekende verhalen geven een aardig beeld van de omstandigheden bij Zaalberg.

Een laatste bron zijn de Gemeenteverslagen waarin de statistiek van de ongelukken volgens de Veiligheidswet zijn opgenomen.¹⁵

Het productieproces

Voor we overgaan tot het eigenlijke loononderzoek zal ik eerst het productieproces kort beschrijven.¹⁶ Dan krijgen immers ook de verschillende beroepen van de arbeiders betekenis. De hoofdgrondstof voor een fabriek van wollen dekens is schapenwol. Deze wol kan op twee manieren van een schaap komen: ze kan worden geschoren van een levend schaap of worden verwijderd van een dood schaap. Dit laatste, het zogeheten 'bloten' van de schapenvellen, gebeurde meestal door mensen die voor eigen rekening werkten en met kalk de wol van de vellen weekten. Dit vellenbloten was zeer ongezond werk. Dat de kalkresten in de wol achterbleven, betekende trouwens dat de verwerking van de wol in de dekenfabriek door het stuiven van de kalk ook ongezond werk was.

Na aankomst in de fabriek werd de wol eerst gesorteerd op ruwte en verwijderde men oneffenheden. Dit werk werd staande aan lange tafels gedaan door vooral mannen. Hierna volgde wassing in een loogbad en droging in een droogkamer waar temperaturen van 40 tot 60 graden Celsius heersten. De volgende fase in het productieproces is het verven van de wol, wat vaak werd

Het sorteren van de wol.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952).

gedaan door dezelfde arbeiders die eerst de wol hadden gewassen. Hierna kwam het pluizen, eentonig werk, uitgevoerd door jonge vrouwen die de laatste ongerechtigheden uit de wol haalden.

De wol was door alle voorgaande handelingen ontvet en moest nu weer kunstmatig vet worden gemaakt, het zogeheten smouten. De wol ging daarna naar de spinnerij, maar eerst moest er nog voor worden gezorgd dat de vezels allemaal in dezelfde richting lagen en eventuele klitten eruit werden gehaald. Dit heet kaarden, waarvan het schrobbelen een onderdeel uitmaakte. In de 'continuer' werd de wol tenslotte gesponnen tot een lange draad. Tijdens het spinnen kan de draad wel eens breken en om de gebroken draden dan weer aan elkaar te knopen had de fabriek aanmakers in dienst. Als aanmakers traden vijf jongens op die dit tamelijk gevaarlijke werk deden. In de statistiek van ongelukken die de gemeente jaarlijks publiceerde komen we

een aantal aanmakers tegen die een bedrijfsongeval meemaakten.¹⁷ Zo raakten in 1896 de vijftienjarige jongens G. v.d. L., J.C.O. en W.F.L. tijdens de arbeid gewond.¹⁸

De gesponnen draad werd voor verdere bewerking eerst gewassen en gedroogd. Abraham Labordus (geboren 5-3-1834) legde in 1890 voor de parlementaire enquêtecommissie uit hoe dat laatste in zijn werk ging: 'Er zijn twee palen, aan den eenen een draaibare haak, aan den andere een vaste. Men legt de strengen garen over beide, en één man draait ze nagenoeg droog.'¹⁹

De tweede hoofdbewerking bij Zaalberg was het weven. Weven is het haaks om en om in elkaar schuiven van rijen draden, waarbij de stilstaande draden (schering of ketting genaamd) van een sterkere kwaliteit moeten zijn dan de draden die daar doorheen werden gehaald (de inslag). In de periode die in dit artikel wordt onderzocht, gebeurde al het weven met machines; het handweven was sinds kort helemaal verdwenen bij Zaalberg. Uit de gemeentelijke ongevalstatistiek zijn slechts twee gevallen bekend van wevers bij Zaalberg die in de jaren tussen 1895 en 1903 een ongeval kregen. Toen in 1895 de wever Cornelis Wakka met een stapel dekens de trap afliep, viel hij en verstuikte zijn linkervoet.²⁰ Blijkbaar was dit kleine ongeval voor Wakka geen reden om te verzuimen; uit het loonboek blijkt daar in ieder geval niets van. Drie jaar later vond het volgende ongeluk van een wever plaats en dat is het eerste dat we in een loonboek kunnen traceren. In april raakten twee vingers van de rechterhand van W. van der Steen bekneld toen hij een bak wilde reinigen. Het duurde tot eind juni voor Van der Steen weer volledig aan het werk kon gaan.

Het geweven stuk stof was heel stug en vuil. Om de stof te reinigen, waste men de stukken in heet water met volaarde. Deze behandeling, vollen geheten, zorgde ervoor dat de stof schoner werd en verviltte. Om de deken nu ook nog zacht te maken ruwde men de gevolve stof op met distels (kaarden). Het stuk onderging hierna nog een nabewerking, bestaande uit strijken, spoelen, zwavelen en drogen. De al eerder geciteerde Piet Vijlbrief vertelde over het vollen:

Soms mocht je na een paar jaar naar de vollerij. Daar werden de dekens afgewerkt. Ze werden gewassen in de azijn, nog eens gewassen en daarna gedroogd. Dat laatste gebeurde in een speciaal drooghok, dat op de zolder van de fabriek aan de Uiterstegracht lag. Het was de verschrikkelijkste plek van de fabriek. Langs de muren stonden grote houten rekken,

Tabel 1. Overzicht van de aantallen beroepen bij Zaalberg op 3 juli 1897

Beroep	Aantal arbeiders per beroep	Sekse	
		M	V
Wever	29	29	
Pluizer-weverij	8		8
Magazijnknecht	7	7	
Ruwer	6	6	
Aanmaker, spinner, strijker	15	15	
Schrobbelaar, spoeler-weverij	8	8	
Continuer, kleurafhaalster, spoeler-spinnerij, verver, voller, wasser	12	10	2
Kaardenweger, meesterknecht, nachtwaker, plakker, pluizer, portier, schilder, schoonmaker, smouter, spoeler-pluizerij, timmerman	11	11	
Totaal	96	86	10

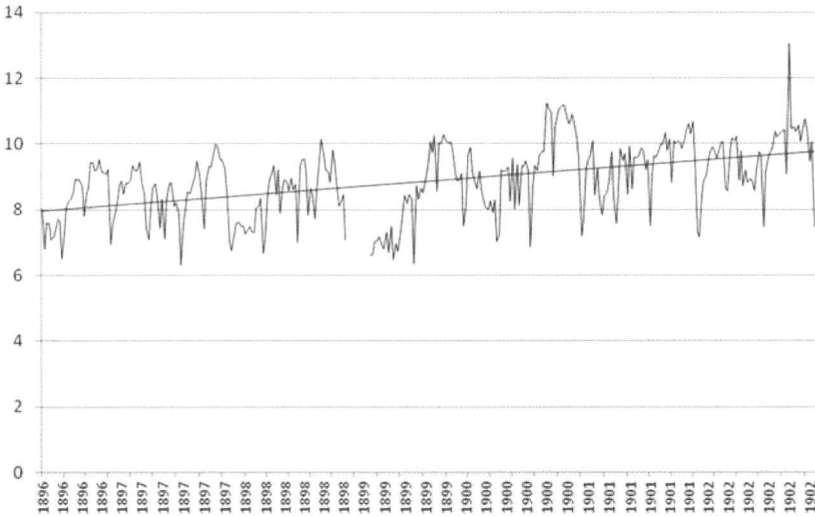
Bron: Regionaal Archief Leiden (verder RAL), kleine inventaris 101, Archief Zaalberg, inv.nrs. 213, 217 en 221 *Loonboeken 1897*.

waar de dekens op gespannen werden. Als de dekens hingen, werden er grote potten met zwavel aangestoken. De dekens werden er prachtig wit van, maar jij stak de moord. Het was er gewoon niet uit te houden.

Ten slotte knipte men de dekens van het stuk en naaiden meisjes er een boord aan. Uit de loonboeken is helaas niet op te maken welke meisjes dit waren. Een waarmerk garandeerde de koper dat men een honderd procent wollen Zaalberg-deken had verkregen.

Voor een deken de fabriek uit ging, vonden er dus heel wat bewerkingen plaats. In de loonboeken treffen we dan ook een flink aantal beroepen aan. De kwantitatieve verdeling van de beroepen over de fabriek was echter zeer ongelijkmatig. De wevers vormden veruit de grootste groep, terwijl voor een groot aantal beroepen slechts één persoon in dienst was. In tabel 1 treft men een overzicht aan van de 26 beroepen op 3 juli 1897. Deze datum is gekozen omdat ze midden in het jaar valt dat we verderop in dit artikel nog uitgebreid zullen behandelen. Overigens verschilden de aantallen aan het begin en eind van dit jaar niet veel van die welke in de tabel staan.

Figuur 1. Gemiddelde weeklonen in guldens wevers (werkelijke lonen en trend), 1896-1902

Bron: RAL, Archief Zaalberg, inv.nr. 213, Loonboeken weverij, inclusief het door mij in 1977 overgeschreven boek.

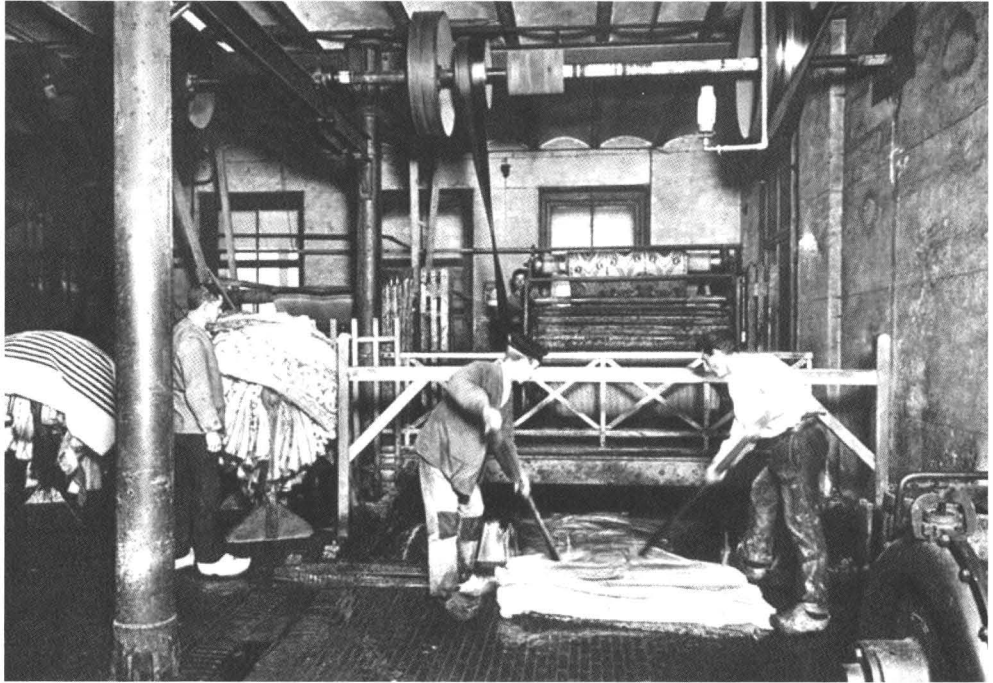
Omdat de grootste groep arbeiders bij Zaalberg de wevers waren, zullen we ons in het navolgende vooral op hen richten.

De ontwikkeling van het nominale loon

In deze paragraaf beperk ik me vooral tot de weverij, de afdeling waarvan over de langste periode loonboeken beschikbaar (waren en) zijn en waar de meeste mensen werkten. Per week zijn alle aan de wevers uitbetaalde lonen bij elkaar geteld en gedeeld door het aantal wevers dat die week had gewerkt om zo het rekenkundig gemiddelde van de weeflonen te berekenen. Het resultaat hiervan staat in figuur 1.

De weergegeven trendlijn laat een voortgaande stijging zien van het gemiddeld verdiende loon. De lijn die de werkelijke lonen toont, geeft

Ruw-machine met spoelkom.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers
onder gaslicht. Schering en inslag van
Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-
1915)* (Leiden 1952).

echter aan dat zich in korte periodes flinke fluctuaties hebben voorgedaan. Een voorbeeld van een extreme daling van het loon deed zich voor in de week van 19 op 24 december 1896; het gemiddelde loon daalde toen van *f* 9,23 naar *f* 6,94. Grote stijgingen kwamen natuurlijk ook voor; de grafiek laat dit eveneens overtuigend zien. Om nog een extreem voorbeeld te noemen: op 29 juli 1898 ontvingen de wevers gemiddeld *f* 9,29, terwijl dat een week daarvoor nog *f* 6,99 was.

Zulke variaties in het loon van soms een kwart of een derde, hadden voor het gezinsinkomen uiteraard grote consequenties. Een goed voorbeeld van die gevolgen ondervond Gerrit Verlind in 1897. Van de in totaal 56 wevers die in de jaren 1896-1902 bij Zaalberg hebben gewerkt, was hij een van de best betaalden met een gemiddeld loon van *f* 10,84 per week. Op 27 februari kreeg Verlind bij de uitbetaling nog *f* 12,185, maar door ziekte duurde het tot 24 april voor hij weer loon ontving.²¹ Hoewel het archief hierover geen

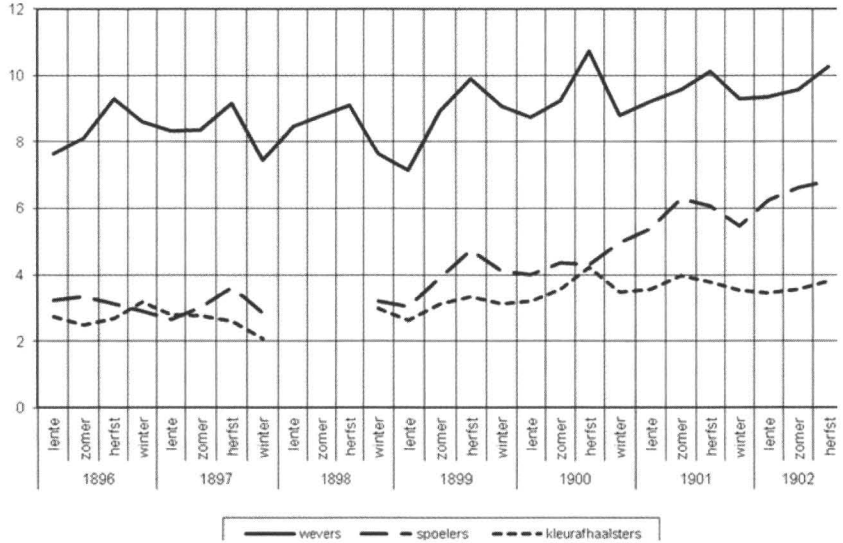
uitsluitseel geeft, mogen we veronderstellen dat Verlind in die periode wel een uitkering uit de ziekenkas ontving. Dergelijke periodes waren vanzelfsprekend een ramp voor een gezin met vijf kinderen, zoals dat van Gerrit en zijn vrouw Elsje Kettenis. Die kinderen waren toen ook nog eens op een leeftijd dat van meewerken nauwelijks sprake zal zijn geweest. De oudste was dertien.²² Over eventuele verdiensten van Elsje is niets bekend, hoewel het zeer goed mogelijk is dat zij iets probeerde bij te verdienen.

Overigens kwamen fluctuaties in het loon niet bij alle beroepen voor. Een derde van de arbeiders bij Zaalberg ontving een vast loon. Dat was het geval bij de meesterknecht van de weverij, de al eerder genoemde Arie Momberg, het magazijnpersoneel, de vollers, ruwers, ververs, wassers en ten slotte de in vaste dienst zijnde timmerman Maas, schilder Kettenis, portier Bonte en nachtwaker Oudshoorn. Voor de meeste arbeiders was het loon echter variabel. In 1897, het jaar waarop we in dit artikel de meeste aandacht vestigen omdat dit jaar het eerste was waarvoor volledige loongegevens beschikbaar zijn, waren er gemiddeld 31 arbeiders met een vast loon en 62 met een variabel loon.

Naast de loonverschillen in de tijd waren er ook nog forse verschillen tussen de arbeiders onderling. In 1897 verdiende strijker Hoppenbrouwer gemiddeld *f* 13,46 per week, waartegenover de 77-jarige wever Mieog sr. gemiddeld met *f* 3,36 naar huis ging. De best betaalde wever was Van der Reijden met *f* 12,38. Deze Van der Reijden ontving trouwens ook het hoogste weekloon dat in 1897 werd uitbetaald: *f* 25,50 gulden. Dat was op 27 maart. Een maand later, op 24 april, kreeg Johannes Ouwerkerk het laagste loon dat in dat jaar werk uitgekeerd: *f* 1,185. Dat was overigens wel in de week dat hij ziek werd. Pas op 19 mei ging hij weer een normaal loon verdienen.

In de loonfluctuaties van de arbeiders met een variabel ofwel stukloon lijkt een seizoenpatroon te zitten. Figuur 2 toont ons dit voor de jaren 1896-1902 in de weverij. Vrijwel ieder jaar is een daling te zien die begint in de herfst en het grootste deel van de winter voortduurt. De grootste uitzondering op deze regel is de ontwikkeling van de spoellonen van 1900-1901; een verklaring hiervoor heb ik niet gevonden. De algemene verklaring voor het verschijnsel van de dalende inkomsten in de winterperiode is uiteraard dat de mensen hun nieuwe dekens die ze in het koude jaargetijde dachten nodig te hebben

Figuur 2. Lonen in guldens in de weverij per jaargetijde, 1896-1902

al eerder hadden aangeschaft. Als we bijvoorbeeld naar de productie van dekens kijken die ook in de loonboeken is vermeld, dan blijkt jaarlijks dat het grootste aantal in de herfst werd geproduceerd en het laagste aantal in de lente. Tijdens zijn verhoor voor de parlementaire enquêtecommissie verklaarde Wouter Boudrij senior. (geboren 20-2-1840) over deze tijd van het jaar: 'In de maand September gebeurt het wel eens, dat wij tot 8 uren, of zelfs tot 9 uren moeten overwerken, als het zeer druk is. Maar dat duurt maar kort, en dan gaat het werk ook weer aan het minderen.'²³ De zoon van Boudrij was toen nog pas tien jaar oud, maar zijn toekomst was al uitgestippeld door zijn vader, want op de vraag 'De jongen van u zal gauw 12 jaar zijn; wat begint ge dan met hem?', antwoordde hij: 'Dan gaat hij mede naar de fabriek; dan wordt hij mijn spoeler.' Voor zijn dochter Willemijntje had Boudrij andere plannen, 'kan ik het bijbrengen, dan laat ik haar dienen, want onder de menschen kan ze meer leeren'. Wat hij eigenlijk verwachtte: 'Denkelijk gaat die ook naar de fabriek', werd echter werkelijkheid, want in het bevolkingsregister stond ze later ingeschreven als katoenweefster.

Het seizoen was waarschijnlijk de algemene verklarende factor voor de loonfluctuaties in een dekenfabriek. Andere factoren die een rol speelden waren uiteraard de gezondheid van de individuele arbeider, zijn vermogen om meer of minder te produceren dan de anderen en de kwaliteit van de grondstof.

De prijsontwikkeling in 1897 en het budget

De loonontwikkeling verklaart slechts een deel van de welvaartontwikkeling. De ontwikkeling van de prijzen van de goederen die met het loon kunnen worden gekocht, is mede bepalend voor de vraag of de welvaart van mensen zich positief of negatief ontwikkelt binnen een bepaalde periode.

Op basis van krantenonderzoek naar Leidse prijzen kunnen we ons een beeld vormen van de prijsontwikkeling van een aantal primaire levensbehoeften in Leiden. Vanwege het zeer arbeidsintensieve karakter van dit soort onderzoek beperk ik me ook hier tot 1897. Het betreft het vroegste jaar waarvoor een gedetailleerde vergelijking van de loon- en prijsontwikkeling over het hele jaar mogelijk is.

Van de volgende goederen kon ik reeksen prijzen achterhalen: boter, koffie, thee, melk, margarine, bruin brood, gazcokes, kachelkolen, soda, brood, margarine, eieren, aardappelen, spinazie in blik, Brussels lof, erwten, rundergehakt en jenever. Uiteraard zijn van meer goederen gegevens voorhanden, maar die zijn zo fragmentarisch dat het niet mogelijk is om daarmee een ontwikkeling gedurende 1897 te schetsen. Naast de kranten leverde het loonboek weverij ook nog een prijs: de huur die meesterknecht Momberg aan de fabriek betaalde voor zijn huisje achter de fabriek. Deze huur bleef gedurende de jaren 1896-1901 ongewijzigd op *f* 1,50 per week staan. Zoals blijkt uit het Woningonderzoek dat in Leiden heeft plaatsgevonden, was de huur die Momberg moest betalen een bedrag dat zeer geregeld voorkwam.²⁴

Om de prijzen te wegen is het nodig om te weten hoeveel de gezinnen van ieder product gebruikten, om inzicht te krijgen in gezinsbudgetten. Brugmans gaf hier enkele verspreide aanwijzingen voor.²⁵ In 1853 aten arbeiders vrijwel geen vlees, dronken ze vanwege de prijs liever jenever dan bier, stond er ook weinig vis en kaas op het menu en gaven ze niets uit aan ontspanning of sparen. Voor gegevens over Leiden kunnen we ons tot Coronel wenden, die in 1864 vermeldde dat arbeiders dagelijks vooral aardappelen en

meelspijzen nuttigden. Ook schreef hij dat alleen de meest verdienenden vlees aten en dan vojaakoral rundafval. Daarnaast droge vis, met zijjn of karnemelksaus en een ons vet of boter per week voor een gezin van vijf personen. Koffie van slechte kwaliteit kwam hij ook tegen. In een berichtje in de *Leidsche Courant* van 22 april 1850 trof ik de mededeling aan dat men in november veel turf, gort, erwten, bonen, rijst en aardappelen verbruikte. Uit uitspraken van Leidse arbeiders tijdens de al meermalen aangehaalde enquête van 1890 blijkt dat arbeidersgezinnen niet vaak vlees aten, maar wel veel spek. Een ondervraagde verklaarde dat hij meestal brood met bokking, schar of komijnekaas at, terwijl eieren alleen voor de kinderen werden gekocht. Melk dronk men niet vaak omdat deze slecht van kwaliteit was. Kopvlees, dat tegenwoordig in Leiden vooral voor de kat wordt gekocht, stond bij weer een ander op het menu. Niet veel gezinnen aten groente, maar aardappelen met een beetje boter waren geliefd. In het *Negentiende en Twintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* schreef Margreet van Es een artikel over de voedingsgewoonten van Leidse arbeiders in 1890 waarin ze wel erg makkelijk gegevens uit een periode van enkele tientallen jaren op een hoop veegt, waardoor ze eenvoudig tot de conclusie komt dat de meeste Leidse arbeiders leefden van 'aardappelen, afvalvlees en af en toe een visje'.²⁶ Desondanks krijgen we op basis van haar artikel in ieder geval een beeld van de producten die Leidse arbeiders rond 1890 consumeerden. Veel arbeiders aten nog tussen de middag warm en als het kon thuis; anders brachten de vrouwen een pannetje naar de fabriek. Brood werd belegd met spek, vlees of kaas en veel van het brood was roggebrood dat soms door de winkeliers was vermengd met zand of gips, zoals melk werd aangelengd met vuil grachtwater. Eieren waren een luxe, maar werden bij ziekte vaak gegeten als medicijn.²⁷

Deze verspreide opmerkingen die Van Es heeft verzameld zijn volgens mij echter te ver over de tijd gespreid om een apart Leids budget samen te stellen. Daarom maak ik verder gebruik van het standaardbudget van Van Riel uit tabel 2.²⁸

Dit gereconstrueerde budget is gebruikt om de gevonden prijzen een wegingsfactor te geven waarbij de producten waarvan ik geen prijs heb, stabiel zijn gehouden. Ook dient men zich te realiseren dat dit budget een jaargemiddelde is, maar er per seizoen ook veranderingen in optraden. De

Tabel 2. Uitgavenpatroon arbeidersgezin in 1886-1897 in procenten

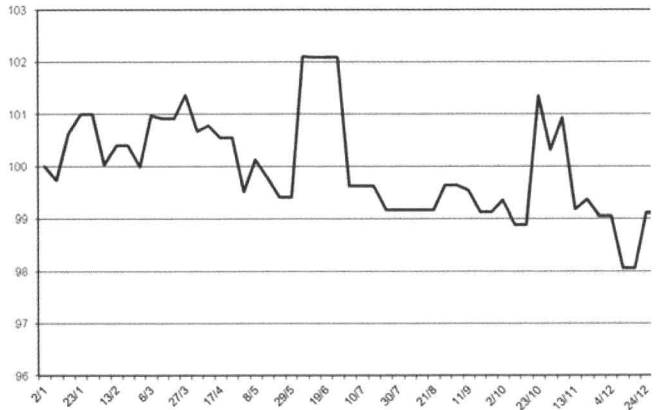
	Budget 1886-1897
Brood	13,69
Melk	3,66
Boter	4,16
Eieren	0,50
Kaas	0,92
Suiker, stroop	2,39
Kruidenerswaren (rijst, gort, azijn, zout)	3,05
Koffie	3,30
Thee	0,68
Aardappels	5,86
Peulvruchten, groenten	3,49
Vlees, vet, vis	7,78
Textiel	11,75
Schoenen	3,52
Brandstof	4,24
Licht	2,82
Zeep, soda	0,86
Huur	16,53
Tabak	1,34
Drank, bier	0,90
Overige nijverheidsproducten	5,40
Verzekeringen e.d.	3,16
Totaal	100

Bron: Van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living*.

post brandstof bijvoorbeeld varieert uiteraard naar gelang de buitentemperatuur. Als we het budget voor het gehele jaar gebruiken en de diverse productprijzen aldus wegen, dan levert dat als eindresultaat de volgende ontwikkeling van het prijspeil in 1897 op (zie figuur 3).

Wat opvalt is dat de prijzen evenals de lonen flink schommelen, maar in tegenstelling tot de lonen een dalende tendens weergeven (zie figuur 2, lonen van de wevers in 1897). In de maand juni steeg de index ineens drie punten als gevolg van een stijging van de aardappelprijs met bijna veertig procent terwijl ook de vleesprijs fors steeg met bijna 17 procent.

Figuur 3.
Gewogen
prijsindex 1897,
(1 januari=100)

Uiteraard geeft slechts de combinatie van beide ontwikkelingen, die van het nominale loon en die van de prijzen, inzicht in de ontwikkeling van het reële loon.

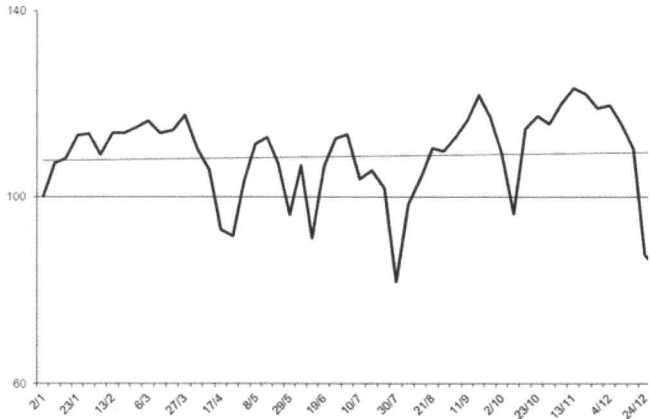
Reëel loon van de wevers in 1897

De ontwikkeling van het reële loon van arbeiders met een vast loon is in periodes waarin het loon niet alleen vast maar ook constant is, omgekeerd evenredig aan de ontwikkeling van het prijspeil. Als voorbeeld kunnen we het reële loon nemen van de al genoemde meesterknecht Momberg. Als we dat in een grafiek zouden weergeven, dan ziet deze er hetzelfde uit als figuur 3. Vanzelfsprekend wordt dit anders als iemand tussentijds een loonsverhoging krijgt of een tijdje ziek of arbeidsongeschikt is.

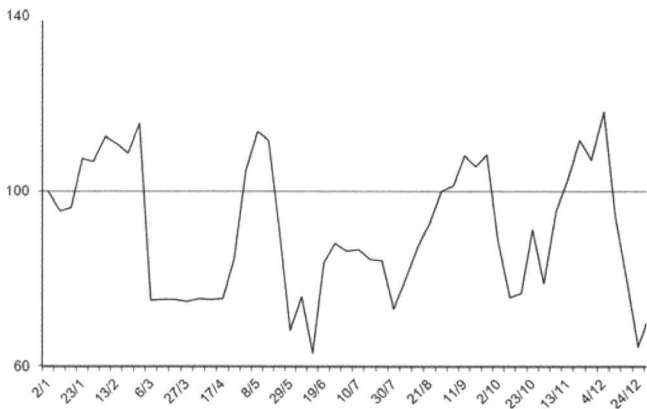
Heel anders was de situatie voor die meerderheid van arbeiders die tegen stukloon werkten. Voor hen kon het reële loon afhankelijk van beide indicatoren (nominale loon en prijspeil) zeer sterk fluctueren. In figuur 4 is de ontwikkeling van het reële loon voor de weverij in 1897 weergegeven.

In 1897 was duidelijk van een dalende lijn sprake. De grafiek laat zich lezen als een flinke groei van het loon in het begin van het jaar, waarna een daling plaatsvond halverwege de lente die voortduurde tijdens de zomer, waarna de herfst weer een groei liet zien. De winter begon met een scherpe

Figuur 4.
 Index en trend
 ontwikkeling
 reële loon weverij,
 1897
 (2 januari = 100)

Figuur 5.
 Ontwikkeling
 reële loon van
 Gerrit Verlind,
 1897
 (2 januari = 100)

daling. Daardoor waren aan het eind van het jaar de arbeiders er slechter aan toe dan aan het begin.

Mensen die tussentijds ziek werden, waren er uiteraard nog slechter aan toe. Als we de loonontwikkeling uit 1897 van de eerder genoemde Gerrit Verlind nemen, dan krijgen we het beeld uit figuur 5.

Verlind was in 1897 twee keer door ziekte afwezig, van 6 maart tot en met 17 april, en in de week van 16 oktober. Voor die weken ben ik uitgegaan van

een uitkering uit de ziekenkas die *f* 8 bedroeg. Logischerwijs waren er in 1897 ook arbeiders die beter af waren dan Verlind, maar het algehele beeld voor de gemiddelde wever treffen we aan in figuur 4. Wat overheerst is daarom de conclusie dat het reële loon voor de arbeiders die op stukloon werkten niet gelijkmatig was, maar forse fluctuaties kende.

Conclusie

De gegevens die in het voorgaande zijn gepresenteerd, laten op overtuigende en gedetailleerde, maar ook niet erg verrassende, wijze zien wat viel te verwachten. De lonen van een grote groep arbeiders fluctueerden door het jaar heen met de seizoenen mee. Dit gold dus niet alleen voor die arbeiders die direct in de open lucht hun werkzaamheden verrichtten, zoals grondwerkers en bouwvakkers, maar ook voor sommige groepen fabrieksarbeiders. In dit artikel zijn deze fluctuaties onderzocht voor de Leidse dekenfabriek Zaalberg over de periode 1896 tot en met 1902 en meer in het bijzonder de wevers in 1897.

De groepen wevers, spoelers en kleuraafhaalsters kenden in hun nominale loonontvangsten over de hele periode een seizoenpatroon. Vooral in de weverij bestond een duidelijk patroon waarbij de lonen in de herfst het hoogste waren. Dit heeft alles te maken met het feit dat mensen zich in die periode voorbereidden op de winter door dekens aan te schaffen; de productie was dan het hoogst.

Met gebruikmaking van loonboeken uit bedrijfsarchieven in combinatie met prijsgegevens uit advertenties kan beter inzicht worden verkregen in het dagelijks leven van loonarbeiders dan mogelijk is met de op jaarbasis geaggregeerde data uit de nationale rekeningen. Als historici een goed beeld willen krijgen van het leven van de arbeiders op microniveau, dan kunnen ze niet om deze bronnen heen, waar mogelijk aangevuld met informatie uit enquêtes, bevolkingsregisters en secundaire bronnen. Daarom is het ook van belang om gegevens als die in dit artikel zijn gebruikt toegankelijk te maken voor nader onderzoek. Dit geldt zowel de loon- als de prijsgegevens.

Noten

- 1 P. Scholliers, *Lonen en prijzen in België in de 19e en 20e eeuw. Loonreeks* (Brussel 1979-1980, 10 delen). De onderzoeken van L. Noordegraaf, 'Daglonen in Alkmaar 1500-1850' in: *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* 9 (1980); J.L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865' in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) 3-27; en R. Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) vormen uitzonderingen op deze regel, maar eindigen alle rond 1850.
- 2 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1929, 2e druk) 113.
- 3 Jan-Pieter Smits, Edwin Horlings en Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000).
- 4 Een toen erg bekend, maar niet erg geslaagd voorbeeld daarvan was: Paul Offermans en Bernt Feis, *Geschiedenis van het gewone volk van Nederland* (Nijmegen, Socialistes Onderwijs Front 1975).
- 5 A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952); 'Bedrijfsprofiel van Zaalberg' in: D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textiel-industrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 121-125; en Jaap Moes, 'Portret van dame met deken. De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913' in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2003) 63-90.
- 6 Noordam, Moes en Laurier, *Door de wol geverfd*, 122.
- 7 Esther Barfoot, 'De dingen die voorbijgaan. Leidenaars blikken terug op hun verleden, W. Momberg', *Leidsch Dagblad* van 17 april 1999.
- 8 Dirk Jaap Noordam, 'De werknemers bij de Leidse textiel fabriek Zaalberg in 1931-1932', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1997) 116-133.
- 9 Noordam, Moes en Laurier, *Door de wol geverfd*, 15, 23.
- 10 De pech die mensen in hun leven kunnen hebben is bij het gezin van Van Hoven wel

in hoge mate geconcentreerd. Dekenwever Pieter van Hoven (geboren 22-3-1865) kreeg met zijn vrouw Johanna C. Bon (geb. 28-10-1861) zes kinderen. Hiervan overleden er vier voor hun tweede verjaardag. Na het overlijden van Pieter eind 1896 leefde zijn vrouw nog slechts een half jaar, waarop de twee overgebleven kinderen, nadat ze twee jaar bij hun grootouders hadden gewoond, naar het weeshuis moesten.

Hester Smit (geboren 5-2-1827) was getrouwd met Hendrik Buitendijk (geb. 10-11-1818) die als machinaal spinner bij Zaalberg had gewerkt, maar de laatste jaren als wasser en verver de kost verdiende. Na zijn overlijden op 29 april 1897 ging Hester Smit naar het Minnehuis.

- 11 Arthur van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living deflator (1800-1913)*, Working document project on the reconstruction of the national accounts of the Netherlands, <http://www.iisg.nl/hpw/brannex.php>.
- 12 *Advertentieblad voor Leiden en omstreken*, 1897; *De Aanwijzer, weekblad voor Leiden en omstreken*, 1897; *Leidsch Dagblad*, 1897; *Leidsche Courant*, 1897.
- 13 S. Coronel Sr., 'De Leidse wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1864), 13.
- 14 *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890* (Staatsblad no. 1) (derde afdeling Leiden).
- 15 *Gemeenteverslagen* over de jaren 1894-1901.
- 16 Ontleend aan Backer, *Leidse wevers*; Coronel, *De Leidse wolfabrieken*; Els de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid in heden en verleden* (Rijswijk/Leiden [1994]); en Textielfabrieken Gebrs. Van Wijk & Co., *Van schaaap tot deken* (Leiden 1949).
- 17 *Gemeenteverslagen* over de jaren 1894-1901.
- 18 Gerrit van der Lelie, geboren op 4-10-1881, woonde na het overlijden van zijn vader Cornelis in 1892 bij zijn moeder aan de Gortestraat 10. De opa van Gerrit was ook wever van beroep en zijn oma spinster. In 1922 was Gerrit nog bij Zaalberg werkzaam, nu als wever. De initialen J.C.O. en W.F.L. heb ik niet kunnen herleiden.
- 19 *Enquête*, 107.
- 20 Cornelis Wakka, geboren 28 mei 1840, was een zoon van greinwever Pieter.
- 21 In deze tijd bestonden er nog halve centen, vandaar dat er bedragen tot drie cijfers achter de komma voorkomen.
- 22 Alle gegevens over individuen in dit artikel zijn ontleend aan de bevolkingsregisters van de gemeente Leiden.
- 23 *Enquête*, 105.
- 24 *Verslag van het woningonderzoek in de gemeente Leiden*, 1899.
- 25 Brugmans, *Arbeidersklasse*, 154, 155, 165.
- 26 Margreet van Es, 'Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 19-20 (2007/8) 127-158, 132.
- 27 In de jaren vijftig van de vorige eeuw beschouwden arbeidersvrouwen een ei nog

steeds als medicinaal, vandaar de gewoonte die ik van mijn moeder leerde om bij ziekte een rauw geklutst ei met een beetje suiker te eten?

28 Van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living*.